

Bartók István

BUZINKAI MIHÁLY RETORIKAI MUNKÁSSÁGA

A XVII. századi magyar világi szónoklattan történetéhez

A XVII. századi magyar kritikátörténet egyik igen fontos forráscsoportját a hazai középfokú iskolákban használt tankönyvek képezik. A logikai, retorikai és grammatikai munkák nagyobb részével az eddigi kutatás nem foglalkozott. A majdani szintézis érdekében elkerülhetetlen legalább a legjelentősebbeknek bizonyulók megismertetése, értékelése. Nem lehet a közismert summázatok alapján ítélni akkor, ha azok a korszak elméleti irodalmának behatóbb tanulmányozása alapján pontosításra szorulnak. Az irodalomhoz a logikánál és a grammatikánál közvetlenebbül kapcsolódik a retorika. A magyar nyelvű szónoklattan éppen a vizsgált korszakban született meg, az *ars concionandi* területén, de alakuló irodalomelméletünk szempontjából megérdemli a figyelmet a műfaj egy-két latin nyelvű darabja is. Ez alkalommal a világi munkákról szólok részletesebben.

Szabó G. Zoltán — Szörényi László retorikai kézikönyvének egy mondata Bán Imréről, Tarnai Andorra, Kibédi Varga Áronra és Vígh Árpádra hivatkozva megnyugtatóan az olvasót: a diszciplína történetének gazdag magyar nyelvű szakirodalmára van.¹

Az egyetlen átfogó magyar retorikátörténetnek szánt szakmunka csak a magyar nyelvű műveket veszi figyelembe, a XVIII. század végétől. Vígh Árpád pusztán „előzménynek” tekint mindent, amit az általa kijelölt időpont előtt írtak. Nem tartja érdemesnek ezeket a könyveket az alaposabb elemzésre, mivel „a magyar retorika története szempontjából csekély jelentőségűek”, „csekély magyar vonatkozásuk” van. Mert: „ami[...] a hazai retorikusokat illeti, többnyire csak ösztövrész szabálygyűjteményeket alkottak, amelyek sem színvonal, sem eredetiség tekintetében nem emelkedtek az Európa-szerte használt iskolaskönyvek fölé[...]” A szerző úgy véli, már csak azért sem kell a latin kézikönyvekre tekintettel lennie, mert ezekkel „Bán Imre kellő részletességgel foglalkozott”, „az ezzel kapcsolatos tudnivalók javarészt már közreadta”.²

Ami a későbbi századok felől nézve előzmény, az az általam vizsgált korban *maga az irodalomelmélet*. Nem merném csekély magyar vonatkozásnak nevezni azt a körülményt, hogy több olyan kompendium is ismeretes a korból, amelyeket *magyar tanárok itthon szerkesztettek*, különböző *magyarországi* városokban adták ki őket újra meg újra, és a *hazai* iskolákban nemzedékek egymásutánjai tanulták belőlük az ékesszólás tudományát. Európai összehasonlításban színvonalról és eredetiségről nyilatkozni a korszak külföldi és magyar műveinek részletes összevetése alapján lenne igazán meggyőző.

A korszak magyarországi elméleti irodalmához kapcsolódó kutatások helyzetét Tarnai Andor érzékelteti a legpontosabban, amikor azt írja, hogy az idetartozó munkák „tekinélyes része még feltárára vár, vagy világosabban beszélve: kinyomtatva és kéziratos for-

¹ „Sem a könyv terjedelme, sem célja nem teszi lehetővé, sem szükségessé a retorika történetének észleltesebb bemutatását. Az újabb magyar nyelvű szakirodalom egyébként is ezen a téren a leggazdagabb (Bán Imre, Tarnai Andor, Kibédi Varga Áron, Vígh Árpád.)” Szabó G. Zoltán — Szörényi László, *Kis magyar retorika*. Bp., 1988. 8.

² Vígh Árpád, *Retorika és történelem*. Bp., 1981. 8., 57–58., 439.

mában olvasatlanul hever a könyvtárak polcain.” „[...] százakra lehet becsülni az olyan könyvek számát, amelyeket modern kutató jó ha átlapozott eddig.”³

Kibédi Varga Áron egyetértőleg hivatkozik Tarnai megállapítására, éppen ezért Gyöngyösi István korának irodalomelméletét külföldi, elsősorban francia források alapján vizsgálja fel, és legnagyobbbrészt a modern retorika-kutatás által preferált szempontokat alkalmazza Gyöngyösi munkásságának vizsgálatánál. Semmi okunk ezek létjogosultságát kétségbe vonni, mint ahogy a francia elméleti művek korabeli ismertségét sem kell tagadnunk. Mindez azonban a *korszak magyarországi irodalomelméletének* kutatóját nem menti fel az itthon kiadott munkák figyelembevétele alól. Kibédinek az a leegyszerűsítő kijelentése ugyanis lényeges különbségeket mos el, mely szerint „a XVI–XVII. század európai irodalomelmélete minden egyes nemzeti irodalomban azonos”, és ugyanazokhoz a görög–latin forrásokhoz kanyarodik vissza.”⁴ Annyiban kétségtelenül igaz van a szerzőnek, hogy ártatlanság, Quintilianus és Cicero óta a retorikai elméletekben kevés az igazi újdonság; de éppen a sokszor nem is jelentéktelen részletek eltérései határoznak meg egy-egy iskolát – gondoljunk csak például a rávista retorikára vagy a szinkretikus eloquentiatanokra! A XVII. századi Magyarországon ható legfontosabb külföldi irányzatokat jómagam öt csoportba soroltam, és ezeken belül is számtalan finomabb különbséget lehetne kimutatni az egyes írók, művek között.

Bán Imre könyvecskéje valóban kikerülhetetlen mindenki számára, aki a XVI–XVIII. századi irodalomelmélet körébe vágó témával foglalkozik.⁵ A szerző azonban csak szemelget a korszak bőséges anyagából. A XVII. században (is) használt retorikák közül mindössze hármat tárgyal részletesebben, összességében alig 25 lap terjedelemben. Pécsi Király Imre munkájának keletkezése (*Isagoges rhetoricae*, első kiadása: Oppenheim 1612) kívül esik az általam vizsgált intervallumon. A Vossius-átdolgozással és a Soarius-kiadással Bán Imre a század egy-egy igen elterjedt református, illetve katolikus kézikönyvének hazai redakcióit mutatja be. Nem kerülnek azonban említésre azok a tankönyvek, amelyeket én a korszak legszínvonalasabb magyar szerkesztésű világi retorikáinak tartok. Andreas Graff trencsényi rektor *Lex mihi ars Studium eloquentiae absolutum* című munkája (Lőcse, 1643)⁶ és Buzinkai Mihály sárospataki tanár könyvei, az *Institutionum rhetoricarum libri duo* (Sárospatak, 1658) és az *Institutiones oratoriae* (Sárospatak, 1659 – később mindkettő többször kiadták Lőcsén is.)⁷

Első ránézésre, már a könyvek vastagsága alapján is szembetűnő, hogy egyik sem lehet olyan leegyszerűsített sűrítmény, mint például Piscator retorikája és oratoriája, amelyek Bán Imre – helytálló – jellemzése szerint az anyagot igen tömören közlik, „szinte a csontig lefaragva minden »fölsőlegesnek« minősített részletezést, nyilván a tanulás megkönnyítése[...] és a nyomdai költségek csökkentése céljából.”⁸ Az irodalomtörténeti értéket persze nem a lapszám alapján lehet meghatározni. Van ennél fontosabb tényező is, ami miatt mindkét szerző munkássága megérdemli a figyelmünket. A Bán Imr által ismertetett mindhárom retorika a klasszikus öt részes felosztáson (inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio) alapul. Pécsi Király Imre a szigorúbb protestáns orthodoxiához kapcsolódik, Vossiusnak a bemutatott átdolgozása is példázza az „engedékenyebb” református felfogást, a Soarius-kiadás szerkezetében nem szakadhat el a jezsuita arisztotelianizmustól, ciceronianizmustól.

A korszak egyik „uralkodó eszméje” ugyanakkor a rávizmust is magába olvasztó puritanizmus; meghatározó a német, holland és angol szellemi központok hatása. Ezek

³ A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig. Írta és összeállította TARNAI ANDOR és CSETRI LAJOS. Bp., 1981. 143.

⁴ KIBÉDI VARGA ÁRON, Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa. It 1983. 545–591. 555–556.

⁵ BÁN IMRE, Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp., 1971.

⁶ RMK II. 623.

⁷ RMK II. 908; 1612, 1689, 2159. RMK II. 937; 1662, 2158.

⁸ BÁN, 46.

a helyeken többnyire a rámizmuson alapuló szinkretikus retorikai rendszer, a retorikából és az oratoriából álló eloquentia jelentette az ékesszólás-tant. Ez tükröződik a XVII. századi hazai kiadású retorikák többségében, Dietericus, Piscator, Graff és Buzinkai műveinek ismételt megjelentetéseivel jövöltából.

A hazai szerzők közül ugyanis Graff és Buzinkai rendszerében jelenik meg a rámista, illetve az ahhoz kapcsolódó ékesszólástan. Graff könyvének ez az első része, ehhez csatlakozik a hagyományos öt részes felosztáson alapuló retorika, majd harmadikként a módszertani útmutató. Buzinkai egyik könyve a ramusi értelemben vett retorika, a másik az azt kiegészítő oratoria, a Graff-féle eloquentiánál jóval részletesebben kidolgozott változatban. A század legnagyobb hatású retorikai irányzatához kapcsolódó magyar szerzők kézikönyveiről irodalomtörténetünkben alig esik említés.

Más helyen a Graff-művet röviden ismertettem.⁹ Ez alkalommal Buzinkai Mihály retorikai munkásságát állítottam a vizsgálódás középpontjába. Megkísérlem két könyvét olyan összefüggésrendszerben értékelni, amelyből a korszak kritikátörténetének Buzinkai személyén túlmutató jellegzetességei is kibontakozhatnak.

Buzinkai Mihály legközvetlenebb környezete Sárospatak volt. A szerző helyét keresve az iskola történetében feltűnik ennek a szellemi központnak egy-két olyan vonása, amelyek szempontunkból különösen jelentősek.

A sárospataki kollégium múltját feldolgozó bőséges irodalom alapján eléggé ellentmondásos kép rajzolódik ki az intézményről.¹⁰ A XVI–XVII. században a külföldön egyetemet járt tanárok munkája nyomán a legkorszerűbb eszmék olykor könnyen otthonra találtak Sárospatakon, máskor elkeseredett, néha sikertelen küzdelmet kellett vívni az idegenkedéssel fogadott irányzatok meghonosításáért. A tanárok sorában időnként a korszak kiemelkedő személyiségeit találjuk, ugyanakkor gyakran visszatérő téma az oktatás elmaradott volta, illetve a színvonal javítását célzó kísérletek. A politikai és felekezeti csatározások éppen állása hol az iskola felvirágzásához, hol megszűnéséhez vezetett.

Az iskola XVII. századi históriájából a kritikátörténet számára a legjelentősebbek az 1650-es évek, amikor Lórántffy Zsuzsanna udvara Patakon volt. 1648-ban meghalt I. Rákóczi György, az özvegy fejedelemszöny 1649-ben Sárospatakra költözött. Halála után, 1660-tól a város I. Rákóczi Ferenc birtoka, aki anyjával, Báthori Zsófiával együtt visszatért a katolikus hitre, és az iskolától megvontak minden támogatást. 1671-ben Báthori Zsófia az iskola épületét átadta a jezsuitáknak, a tanárok és a diákok távozni kényszerültek. Debrecenben, Gyulafehérváron, majd Marosvásárhelyen találtak ideiglenes otthonra. A diákok egy része 1682-ben, Thököly felső-magyarországi hadi sikerei idején bevonult a volt iskolába, de 1687-ben ismét át kellett adniuk helyüket a jezsuitáknak. Legközelebb már csak a következő században, II. Rákóczi Ferenc győzelmes csatái után foglalhatta el a kollégium régi helyét Sárospatak.

Sárospatak évtizedei példázatként a különböző eszmeáramlatok hatásának váltakozását, illetve az azokat képviselő egyetemek befolyását. Melanchthon és Wittenberg szelleme az iskolát szinte humanista központtá változtatta. A XVI. század végén Heidelberg hatása és a református orthodoxia vált uralkodóvá. Az 1620-as évek második felében már angol és holland egyetemeket járt tanárok kezdték meg működésüket, de „éppen közülük kerülnek ki a puritanizmus első ellenségei.”¹¹ Az újfajta eszméknek a leginkább a Lórántffy Zsuzsanna és idősebb fia, II. Rákóczi György pártfogása alatt eltelt jó évtized (1649–1660) kedvezett. Ezután a hanyatlás már folyamatos; a város 1671-es kényszerű elhagyásával

⁹ BARTÓK István, XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulmányai. ItK 1991. 1–24; 14–15.

¹⁰ Újabb átfogó áttekintés: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp., 1981.; egy korszakkal foglalkozik részletesen a következő dolgozat: SZABÓ András, Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598. ItK 1986. 483–506. Mindkét munka bőséges bibliográfiai útmutatással szolgál a régebbi szakirodalmat illetően.

¹¹ MAKKAJ László, A Kollégium története alapításától 1650-ig. In A Sárospataki... 17–58., 44.

az iskola XVII. századi sárospataki története — eltekintve az 1682–87-es időszakról — lényegében befejeződött.

Már a XVI. század második felétől tanítottak Patakon olyan személyiségek, akiknek tevékenysége a XVII. századi kritikátörténet szempontjából is említésre érdemes. Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékének története az 1574–75-ös tanévben kezdődött: sárospataki diákjai ekkor kapták kézbe a munka első kéziratos változatát. A századokon át forgatott Calepinus-szótár magyar redakciójának elkészítésében 1582–84-ben Laskai Csókás Péter mellett közreműködött Fegyverneki Izsák és Károlyi András. 1637-től volt az iskola tanára Erdőbényei Deák János, akinek *Janua linguarum bilinguis* című munkája különösen fontos. Erdőbényei lelkes segítőtársa volt Tolnai Dali Jánosnak, akinek első sárospataki korszaka (1638–42) Ramus logikája és általában a rámista szellem hazai elterjesztésében volt meghatározó. 1646–47-ben tanított Patakon Szilágyi Benjámin István, Comenius *Januárjának* első magyar fordítója. Az 1650-es években is segített a mester pataki tankönyveihez készülő magyar értelmezések összeállításában, átnézésében.

Amikor 1649-ben Lórántffy Zsuzsanna Patakra helyezte udvarát, ismét Tolnai Dali Jánost nevezte ki az iskola vezetőjévé. Udvari papnak Medgyesi Pált hozta magával, akinek a következő évben jelent meg nevezetes latin–magyar egyházi retorikája. Úgyancsak 1650-ben kezdte meg működését Patakon Comenius. Tankönyveinek magyar kiadásán a már említett Szilágyi Benjámin István mellett dolgozott még Szőlősi János, Kapossy Pál, Szántai Mihály, Helembai Sámuel. 1654-ben távozott Sárospatakról Jászberényi Pál, aki később latin grammatikáival Angliában szerzett elismerést. 1657-től tanított a kollégiumban Pósa-házi János.

Az utóbb felsorolt nevek talán érzékeltetik, hogy Lórántffy Zsuzsanna életének utolsó évtizede az iskola XVII. századi történetének alighanem legvirágzóbb korszakával esik egybe. Ekkor kezdődött Buzinkai pataki pályafutása. Életéről egyébként nem sokat lehet tudni. 1620 táján született Kölesden, 1648-tól volt sárospataki diák. 1652-ben Utrechtben tanult, 1655 körül nagybányai iskolaigazgató. 1656-ban került Sárospatakra a bibliai nyelvek professzoraként, de „nem mint nyelvész, hanem mint a retorika, a homiletika, a dialektika és a logika művelője jeleskedett.”¹² 1664-ben áttért a teológia oktatására. 1671-ben, amikor a kollégium épületét át kellett adni a jezsuitáknak, a tanulók Buzinkai és Pósa-házi János vezetésével mentek Debrecenbe, majd Erdélybe. 1672-ben a pataki diákok a gyulafehérvári kollégiumban kaptak helyet. Apafi Mihály fejedelem 1679-ben egy három részből álló jobbjágytelket adományozott Buzinkainak és feleségének Magyariger városban. Buzinkai Mihály 1683-ban halt meg Gyulafehérváron.¹³

Buzinkai Sárospatakon először retorikai kézikönyveit adta ki tanítványai számára: tanári pályájának második évében (1658) jelent meg a retorika, a következő évben az oratoria. Csak ezek után látott napvilágot logikai összefoglalójának terjedelmesebb változata majd a rövidített redakció, a század legtöbbször kiadott magyar szerkesztésű logikai kézikönyve. Jó oka volt Buzinkainak a retorikai ismeretek részletes kifejtésére, ha diákjainak biztosítani akarta az európai színvonalú képzést. A korábbi hazai kiadások közül a szerzőnk által is képviselt irányzathoz tartozó compendiumok tömörebb összefoglalók. Min említettem, Graffnak az öt részes rendszert magába foglaló retorikája tárgyalja kimerítőbben anyagát, a rámizmuson alapuló eloquentia-tana kevésbé részletező. Ez még inkább érvényes Piscator munkáira és Dietericus könyveinek egyszerűsített változataira. Dietericus bővebben kidolgozott retorikájának egyetlen ismert magyarországi kiadása Lőcsér jelent meg, 1657-ben, a Buzinkai könyvét megelőző évben. A két kiadás előkészítése feltehetően párhuzamosan, egymástól függetlenül folyt. Még ha minden tekintetben meg is feleltek volna a korábbi hazai kézikönyvek Buzinkai elképzeléseinek, akkor is aligha lehetett volna megoldani, hogy minden sárospataki diák kezébe jusson belőlük. A saját szerkesztésű és kiadású retorikák a tanár és az iskola igényességét bizonyítják.

¹² MAKKAI László, *A Kollégium története 1654–1703-ig*. In *A Sárospataki...* 80–86., 81.

¹³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp., 1891. 1432.; Dr. ILLÉSSY János, *Buzinkai Mihályról*. ItK 1894. 452–454.

Megérdemel egy kis kitérőt annak vizsgálata, hogy néhány évvel Comenius pataki munkálkodása után miért volt szükség új tankönyvekre, illetve hogyan kapcsolódnak Buzinkai munkái Comenius sárospataki kiadásaihoz. Buzinkai a megfelelő helyen egyébként hivatkozik is Comeniusra. Mint ismeretes, a mester Sárospatakon hét osztályos latin iskolát tervezett, amelyből azonban csak az első három osztályt sikerült felállítani. Ezekben Comenius három fokozatú rendszere (*Vestibulum*, *Janua*, *Atrium*) alapján folyt az oktatás. A nyelvi és tárgyi ismeretek párhuzamos elsajátításának legmagasabb fokát az atriális szint képviseli, ennek a tankönyvére kell egy-két pillantást vetnünk.

Az *Eruditionis Scholasticae pars III.* 1652-ben jelent meg.¹⁴ Amint az az előszóból is kiderül, a munka csak előkészület a későbbi retorikai stúdiumokhoz — amelyekre Comenius idejében már nem került sor. „[...] itt még nem azt a szigorúan pontos ékesszólást tanítjuk, amelyre a közéletben, a szószéken, a könyvek írásában van szükség (ez most még korai volna), hanem csak azokat a forrásokat mutatjuk meg, amelyekből a beszéd lehetősége és változatossága ered [...] Mi tehát ebben az osztályban, az első fokon, csak a stílus változatosságának eszközeit tanítjuk; a többi, ami a tökéletesebb szónokot teszi, a következő osztályokra hagyjuk. Senki se vádoljon bennünket azzal, hogy a csecsemőkre Herkules csizmáit húzzuk. Közben azonban, mivel a dolgokról hatásosan szólni (amire az V. és VI. osztályban a Szónoklat művészete tanít), senki sem tudhat, ha előbb meg nem tanulta a változatos és választékos stílust (amire itt az Ékes Beszéd művészete tanít), ezt a fokot senki ki ne hagyja, és vállalja azt, hogy itt a Választékosság Nyelvtanában vele az ékes beszéd szabályai szerint a változatos kifejezőmódot gyakoroltatjuk.”¹⁵ A munka két fő részből áll: az első a „Választékosság Nyelvtana”, azaz a *Grammatica Elegans* szabályainak kifejtése, a második pedig a *Linguae Latinae Atrium*, amelyben a világ dolgait enciklopédikusan összefoglaló témakörök atriális fokon kerülnek tárgyalásra. Számunkra fontosabb az első rész.

A beszéd „elegantiaja” a legáltalánosabb meghatározás szerint abban rejlik, hogy az eredeti, elsődleges jelentést bizonyos változtatások segítségével másféle értelemmel ruházzuk fel. Ezek a változtatások különfélék lehetnek; Comenius csoportosítása szerint a három alaptípusból összesen kilenc fajta eredeztethető.¹⁶ A *Grammatica Elegans* gerince a kilenc *transformatio* (vö.: változáskategóriák!) tárgyalása. Ezek: *perspicuitas*, *idiotismus*, *transpositio*, *transmutatio*, *transnominatio*, *dilatatio*, *contractio*, *figuratio*, *ligatura*. Mindegyik transformatiót hat szempont alapján vizsgálja Comenius: általános jellemzőinek fel-

entelkennel mekadni fel =
= interpretatio (ma!)

¹⁴RMK II. 772. A hazai irodalomból a legrészletesebben foglalkozik vele: Dr. BAKOS József, *Comenius tankönyvei: III–IV. az Atrium és a Schola Ludus* (Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetek 358. sz.) Eger, 1965. 141–168. Az ismertetés nem terjed ki minden olyan részletre, amelyek szempontunkból jelentősek, ezért szükséges a továbbiakban az eredeti mű többszöri idézése.

¹⁵A fordítás forrása: *Comenius Magyarországon*. Comenius Sárospatakon írt műveiből; összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Endre, Bp., 1970². Az *Atrium* előszava: 257–261., ford. Kovács Gyula. Tiszteletben tartva a megjelent fordítást, a főszövegben azt idézem, de mivel nem jelentéktelenek az eredeti terminusok, itt, a jegyzetben közlöm az eredeti megfogalmazást is: „[...] hic nondum accuratam illam et severam Rhetoricam, qua in foro, et e Suggestu, inque scribendis Libris, utendum est, docemus (intempestive id hoc loco fieret) sed fontes duntaxat, unde Sermonis copia et varietas scaturiant, ostendimus [...] Nos igitur hac in classe primo demum gradu constitutos, Copiam tantum et Varietatem docere: reliqua illa, quae absoluteiores reddant Oratores, in sequentia differre: ut ne Herculis cothurnos adaptare velle videamur infantibus. Interim tamen quia Res potenter eloqui (quod ars Oratoria docet, in Classe nostra V. et VI.) nemo potest, nisi qui prius de rebus loqui varie ac eleganter (quod ars Ornatoria hic docebit) possit: gradum hunc nemo transiliat, praeceptisque de Elegantiā, hic in Grammatica eleganti, ad elegantem Sermo is varietatem, exerceri se patiatur.”

¹⁶„Sermonis elegantia consistit generaliter in ejusdem a vultu nativo in alium sensu in variato, transformatione. Quae transformatio varia est: sed se praecipue in species tres, et dehinc novem diffundit.”

sorolása után alkalmazását mutatja be a szavak, a kifejezések, a gondolati egységek, a mondatok és a beszéd egészének szintjén.

Példaként kiemelek két olyan esetet, amely szoros átfedést mutat a retorikával. A *transnominatio* olyan változtatás, amelynek során azt a dolgot, amit mondani akarunk, úgy fejezzük ki, hogy az azt jelentő szó helyett valami mást alkalmazunk. Így nem azt kell érteni, amit mondunk, hanem valami mást. A tropus tehát nem egyéb, mint transnominatio az egyes szavak szintjén: hiszen valamely dolog kifejezésére a neki megfelelő elnevezés helyett valami mást mondunk.¹⁷ A *figuratio* azt jelenti, hogy az egyszerű beszédet kifejezőbb megfogalmazással cseréljük fel; a figurák rendszere mutatja be ennek különböző szinteken történő megvalósulását.¹⁸

Láthatjuk, hogy Comenius tankönyve nem tekinthető retorikának, mivel tárgyához a tudományok korabeli felosztásának megfelelően a grammatika felől közelít, mai fogalmaink szerint a stilisztikához áll közelebb. Addig a fokozatig, ahol mind a klasszikus, mind a XVII. századi értelemben vett retorika megjelent, és a kor oktatási rendszerében is a magasabb szintet képviselte, a Comenius által felállított osztályok nem jutottak el. Comenius tankönyveinek egekig magasztalása mellett talán nem árt nyomatékosan hangsúlyozni azt sem, hogy a középfokú iskolában elképzelhető legmagasabb szintű retorikaoktatást Buzinkai saját szerkesztésű kézikönyvei vezették be Sárospatakon.

A ráamista retorika alapművének Európa-szerte Ramus és Talaeus közösen készült munkáját tekintették, a középfokú iskolákban ennek tömörített változatát használták. Ezek szolgáltak a későbbi átdolgozások kiindulásul. Mivel ez a rendszer a *retorika* címén csak az elocutiót és az actiót tárgyalta, a XVII. században már a legelkeesebb rámisták is ezt az inventióra és a dispositióra összpontosító *oratoriával* kiegészítve dolgozták fel újra meg újra, egyéni elképzeléseiknek megfelelően kisebb-nagyobb mértékben eltérve egymástól. Buzinkai retorikáját és oratoriáját vizsgálva – még ha szórszállhasogatásnak tűnik is – az apróbb részletekre is tekintettel kell lennünk, ha európai és magyar előde-ihéz és kortársaihoz való viszonyát meg akarjuk határozni, hiszen teljesítményéről csak így mondhatunk megalapozott ítéletet.

1. Buzinkai retorikájának szerkezete fő részeit illetően megegyezik Ramusnak és legtöbb követőjének felosztásával. Az első könyv az *Elocutio*, a második az *Actio*. Az első könyv első része a tropusokat, a második a figurákat tárgyalja. A további részletezést tekintve azonban Buzinkai következetesebben alkalmazza a ramusi dichotom felosztást, mint mások. Ennek legfőbb haszna az, hogy munkája így sokkal áttekinthetőbb, mint a párhuzamosan vizsgált, a következőkben gyakran hivatkozandó kézikönyvek. Míg mások sokszor „ömlesztve” zúdítták az anyagot az olvasó elé, Buzinkainál mindig lehet tudni, hogy éppen hol tartunk, és az adott részlet hogyan illeszkedik az egész struktúrába. Egyetlen példával világítom meg, hogy egy retorikai rendszert milyen sokféleképpen lehet felépíteni.

Buzinkai mind a tropológián, mind a schematológián belül előbb az *affectionest*, majd a *speciest* taglalja, ezek képezik a tropusok és a figurák tanán belül a nagyobb kategóriákat. A tropusok affectióit *generales* és *speciales* csoportokra osztja. Ramus rövidített változatában a tropusok bevezetésénél szó esik a *catachresis*ről, a *hyperbolé*ről és az *allegoriá*ról, de nem mint affectiókról.¹⁹ Piscator, még ha igen vázlatosan is, de a fentieket már az affectiók között említi, igaz, negyedikként hozzájuk téve az *Emphasist* is.²⁰ Dietericus mind

¹⁷ „Transnominatio est Rerum, quas dicere volumus, Verbis ab aliis rebus mutuatis expressio: ut aliud dicatur, aliud intelligatur [...] Transnominatio Rerum per Voces singulas dat Tropum. Tropus est, cum Rei cuicunque loco appellationis propriae datur aliena[...]”

¹⁸ „Figura est sermonis simplicis in affectuosum commutatio.”

¹⁹ Az összehasonlításához a következő szöveget használtam: Audomari TALAEI *Rhetorica*, e P. RAMI Regii Professoris praelectionibus observata... Spirae, 1595. Ez a rövidített változat első, a továbbiakra nézve mértékadó megjelenése. Példány az OSZK-ban. 12.

²⁰ *Rudimenta Rhetoricae... succinte tradita*. Alba Juliae, 1635. 2.

bővebb, mind rövidebb retorikájában már megkülönböztet *generales* és *speciales affectio*kat, és az előbbieket közé sorolja a *catarchesist*, a *hyperbolét* és az *allegoriát*.²¹ Graff retorikájában ugyancsak *generales* és *speciales affectio*kkal találkozhatunk, de ő nem a *generales*, hanem a *speciales affectio*k közé sorolja a *fentieket* – és nem is hármat, hanem négyet, mert kiegészíti a sort az *emphasisszal*.²² Buzinkai megoldása: a tropusoknak *három affectióját* (mint Ramus és Dietericus) a *speciales* csoportban részletezi (mint Graff).²³

Úgy gondolom, a példa mutatja, hogy az egy irányzathoz tartozó, (a hivatkozottak közül egy – Ramus – kivételével) viszonylag szűken behatárolható időben és helyen kiadott retorikák igen különbözőek lehetnek. Az eltérések regisztrálását az egyszerűség határain túl is könnyen lehetne szaporítani; ennek elkerülése végett a továbbiakban csak olyan példákat hozok, amelyek megmutatják, miért kell kiemelkedő teljesítménynek tartanunk Buzinkai munkáit.

A retorika akármelyik területét tekintjük, csak az általánosabb felosztás tűnik egységesnek, a részletkérdésekben mutatkoznak meg az eltérések. A ráalista retorika jellemzője, hogy a klasszikus fogalmakat Ramus dialektikájának megfelelően írja le. A logikához való szoros kapcsolódást Buzinkai alapvetésként fogalmazza meg a tropusok bevezetésénél. A „logika tudománya szerinti felosztás” egyben a dolgok leginkább természetes elrendeződésének is megfelel. (A tétel megfogalmazása egyébként csaknem szó szerint megegyezik Dietericus hasonló kijelentésével).²⁴ Logika és retorika szoros összefonódására, és különösen az itt alkalmazható tudományos igényességű distinkciókra jó példa a tropusok csoportosítása.

A tropusoknak négy fajtáját tartják számon, legfeljebb a tárgyalás sorrendje más a különböző kézikönyvekben. Az alap a négy legfontosabbnak tartott logikai kategória. Buzinkai a tropusokon belül az *affectiones* (a *generales* – *verecundia* és *aptitudo* –, majd az említett *speciales* után) a tropusok fajtáit mint *speciest* tárgyalja. Szempontunkból különösen fontos, hogy ezek további felosztásában a hivatkozott munkáknál szigorúbban ragaszkodik a logikai alosztályok finomabb struktúrájához. A rendszer belső összefüggéseit érzékeltetni akarván jelez olyan logikai különbségeket, amelyeket mások nem. (Buzinkai tropológiájának felvázolásakor a bevett latin terminus után zárójelbe teszem az Apácza-inál, illetve sok esetben Martonfalvinál is szereplő magyar műszavakat. Mivel a továbbiakban nem kevés szó esik Ramus logikájáról, a Függelék 1. számú táblázataként csatolom az inventio-tan egyszerűsített vázlatát. A Függelék 2. és 3. számú táblázata Buzinkai retorikájának és oratoriájának „csontváza” – avagy *skeleton*, amely kifejezés előfordul a korabeli elméleti művekben.)

A ramusi inventio-tan argumentumainak két fő csoportja az *argumenta artificialia* (azok a tekintetek, amelyek a dolgokban ugyan benne találhatók) és az *argumenta inartificialia* (amelyek tekintetek a dolgokon kívül vannak). Értelemszerűen a retorikának csak az első csoporthoz van köze, amelyeknek első alosztálya az *argumenta prima* (magukon valamit jegyző tekintetek). Ezen belül is az első fő csoport az *argumenta simplicia* (egyes tekintetek). Tovább folytatva a felosztást, a következő szinten az egyik fő csoport az *argumenta consentanea* (megegyező tekintetek). Ez a metonymia logikai alapja. Az *argumenta consentanea*nak a retorikában négy alcsoportját szokták kiemelni; Buzinkai azonban szükségesnek tartja, hogy a közbülső kategóriákra is hivatkozzon. A „megegyező” argumentumok ugyanis vagy *absolute consentanea* (teljességgel megegyeznek) vagy *modo quodam* (csak némelyképpen egyeznek meg).

²¹ *Institutiones Rhetoricae... a Cunrado DIETERICO Leutschoviae*, 1657. RMK II. 879; 12.; *Epitomes praeceptorum Rhetoricae... és Epitomes praeceptorum Oratoriae... a Cunrado DIETERICO... Cibini*, 1648. RMK II. 695; 3.

²² GRAFF, A4 r, v.

²³ BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 6.

²⁴ „Ordinem Logicum et maxime naturalem sequi, primo loco ponimus Metonymiam, quia ex argumentis consentaneis, quae prima sunt in logicis, oritur.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 16.; „Ordo logicus et maxime naturalis est, ut 1. loco ponatur Metonymia, quia sumta est ex argumentis consentaneis...” DIETERICUS, *Inst. Rhet.* 31.

Az előbbihez tartoznak a *cause* (okok) és az *effectum* (oly dolog, mely az okokból jött); az utóbbiakhoz a *subjectum* (amelyhez valami adatik) és az *adjunctum* (amely valamire adatik). Így válik igazán „logikussá” a metonymia causae, effecti, subjecti és adjuncti elméleti alapja.²⁵

A metonymia fajtáinak logikai összefüggéseit ilyen részletességgel a retorikákban általában nem, de a ramusi dialektika tömörebb változatában azért meg lehetett találni. A metonymia causae alosztályait megalapozó rendszert viszont a maga teljességében már ott sem. Buzinkai itt már nemcsak a korabeli retorikáknál, hanem az általánosan használt logikáknál is mélyebbre hatol az alapok feltárásában. Perfekcionizmusát bizonyítja, hogy itt sem hagy ki egy közbülső szintet. Retorikájában a causae két csoportra oszlik, a dolgok keletkezéséhez (*incipientes*), illetve a dolgok létehez kapcsolódó (*perficientes*) okokra. Az előbbiekhöz tartozik az *efficiens* (szerző ok) és a *materia* (amiből valamely dolog áll), az utóbbihoz a *forma* (amiben a dolognak valósága áll) és a *finis* (amiért a dolog vagy).²⁶ A metonymia causae fajtái (*efficientis*, *materiae*, *formati* et *finiti*) tehát ugyancsak a lehető „leglogikusabb” alapokra épülnek, alkalmazva minden olyan distinkciót, amire Ramus logikájának szelleme lehetőséget ad.

A tropusok másik három csoportjából — ironia, metaphora, synecdoché — különösen a két első szolgál hasznos tanulságokkal Buzinkai retorikájának színvonalát illetően. Nemcsak a *logikai* megalapozás válik a kor gyakorlatához képest feltűnően alaposná, mint a metonymia esetében, hanem az adott tropus *retorikai* értelemben vett határai is kitágulnak. Ennek jelentőségével Buzinkai minden bizonnyal tisztában is lehetett, mivel érdemesnek tartotta hangsúlyozni, hogy eltér a bevett gyakorlattól.

Ezek azok a részek, amelyek miatt végképp elfeledkezhettünk arról, hogy „csak” középfokú tankönyvet olvasunk. Hiszen az igényes rendszerező, bármilyen célra készíti is áttekintését, alaposan végig kell gondolja anyagának belső összefüggéseit, hogy érvényesíteni tudja saját meggyőződését. Ha el tudunk vonatkoztatni a pedagógiai cél kizárólagosságától, bizvást tisztelhetjük Buzinkaiban az *irodalomelmélet* szakemberét. „A retorika [...] nemcsak a szónokok iskolája, hanem az összes olyan nyelvi alakban jelentkező művelet rendszerezése és tárháza, melynek ismerete mindennemű beszélő és író, olvasó és (beszédet, szöveget) hallgató ember számára egyaránt hasznos. Egy-egy irodalmi alkotásnak mind megírásához, mind olvasásához és megértéséhez szükség volt a retorikára: nincs irodalom retorika nélkül.”²⁷

Míg a metonymia logikai alapja az *argumenta consentanea*, az ironiáé az „egyes tekintetek” másik nagy csoportja, az *argumenta consentanea*val azonos szinten lévő *argumenta dissentanea* (meghasonló tekintetek). Eddig Buzinkai is megegyezik másokkal. Kijelenti azonban, hogy nem ért egyet azokkal, akik az ironiát kizárólag a *contrariára* alapozzák. Ahhoz, hogy ennek jelentőségét értékelni tudjuk, ismét fel kell idézni Ramus inventio-tanát. Az *argumenta dissentanea* két fő csoportja a *diversa* (különbözők, csak tekintettel különböznek) és az *opposita* (voltaképpen különböznek). Az utóbbi egyik alosztálya a *disparata* (egy dolog sokkal ellenkező), a másik a *contraria* (egy dolog csak eggyel ellenkező). A másodikhoz tartoznak az *argumenta relata*, az *adversa*, a *contradictoria* és a *privantia*. Buzinkai szerint az ironia korántsem csak a *contrariából* származhat, mint a felsorolt négy alcsoport, hanem a vele azonos szinten álló *disparatából* is, sőt, még az *argumenta dissentanea* másik fő csoportját képező *diversából* is eredhet.²⁸

²⁵ „Cum Metonymia oriatur ex consentaneis et illa fine, vel Absolute, vel Modo quodam talia: Hinc metonymia etiam partim Absolute consentaneorum, ut Causae et Effecti; partim Modo quodam consentaneorum, ut Subjecti et Adjuncti erit.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 16.

²⁶ „... quia Causarum aliae sunt Incipientes rem, ut Efficiens et Materia; aliae Perficientes rem, ut formae et Finis: Hinc Metonymia Causae quadruplex erit: Efficientis, Materiae, Formae et Finis.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 16.

²⁷ KIBÉDI, 557.

²⁸ „Non placet aliorum definitio, qui volunt Ironiam esse tropum a contrario ad contrarium. Quia non ex contrariis tantum, ut Adversis, Relatis, Contradictoribus et Privantibus oritur Ironia; verum ex Diversis etiam, ut et Disparatis [...]” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 25.

Ha figyelmesebben áttanulmányozzuk a korban Magyarországon megjelent rávista retorikákat, sőt, magát Ramust, azt vesszük észre, hogy a tapintatos „mások” megfogalmazás egy kivételével Buzinkai valamennyi retorikus kollégájára vonatkozik. Nemcsak Dietericusnál és Piscatornál, hanem Ramusnál is csaknem szó szerint olvashatjuk a Buzinkai által idézett, általa el nem fogadott meghatározást. A másik magyarországi szerkesztésű retorika szerzője, Graff az *argumenta diversat* ugyan nem említi az ironia forrásai között, a *disparatát* viszont első helyre sorolja, az eddig hivatkozott retorikák közül Buzinkai mellett egyetlenként.²⁹

Hasonló szembeállítás figyelhető meg a kor retorikaival a *metaphora* körének Buzinkai-féle meghatározásában. Az egyezés addig tart, hogy a *metaphora* az *argumenta prima* – az *argumenta simplicia* mellett – másik nagy csoportjából, az *argumenta comparatából* származtatható. „Némelyek” azonban – Buzinkaival ellentétben – a *metaphorát* a *similia* határai közé szeretnék begyömöszölni, holott annak forrásvidéke a *pariára* is kiterjed. Ha egy pillantást vetünk az 1. számú táblázatra, láthatjuk, hogy az *argumenta comparata* (egybe vetetett tekintetek) két fő csoportja a *comparatio in quantitate* (mennyiségben való egybevetetés) és a *comparatio in qualitate* (minőségükben való egybevetetés). Az első csoporton belül a *paria* (egyirányúak), a másodikban a *similes* (hasonlók) képezik az első alosztályt. Buzinkai elismeri, hogy nevezetesebbek és gyakoribbak a *similiából* eredeztethető *metaphorák*, de azért meg kell említeni a *pariát* is.³⁰ A „némelyek” társaságába ismét beletartozik Ramus, Dietericus, Piscator, de ezúttal még Graff is.³¹

Csak a tropusok logikai rendszerének teljessége kedvéért említtem a *synecdoché*t, ahol Buzinkainak nincs különvéleménye „másokkal” vagy „némelyekkel” szemben. Az eddig tárgyalt tropusok kimerítették az *argumenta prima* legtöbb fajtáját – marad az *argumenta artificialia* másik nagy csoportja, az *argumenta a primo orta* (melyek az idefel valóktól vesznek erőt). Ezekből származtatható a *synecdoche*.³²

A figurákhoz kapcsolódó általános tudnivalók rendszerezésében Buzinkai ismét eltér a korban Magyarországon használatos kézikönyvek felépítésétől. Mint már említettem, a *schematologián* belül is a két legfőbb rész az *affectio* és a *species*. Itt nincs szó *generales* és *speciales affectiones*ről, mint a tropusok esetében, hanem – a szigorúan *dichotóm* rendszerben szokatlanul – egyetlen *affectio communis* fogja össze az egyre finomabban ta-

²⁹ „Ironia est tropus a contrario ad contrarium.” DIETERICUS, *Inst. Rhet.* 55.; *Epit. Rhet.* 7. „Ironia est tropus, quo vox unius contrariis ponitur, et intelligitur alterum contrarium ei oppositum. Estque quadruplex: Ex relatis et adversis; ex contradicentibus et privantibus.” PISCATOR, *Rud. Rhet.* 14. „Ironia est tropus a contrario ad contrarium.” RAMUS, *Rhet.* 20. „Ironia est tropus aliud dicens, aliud sentiens; seu est Oppositi pro Opposito posito... Loci ejus sunt quinque: 1. Disparata. 2. Relata. 3. Adversa. 4. Privantia. 5. Contradicentia.” GRAFF, A3 v. Érdemes megfigyelni, milyen elegánsan tömörít Graff a hosszabb magyarázatot elkerülendő; a bevett definícióban egyszerűen kicserélte a *contrarium* szót az *oppositummal*. Így a logikában járatos olvasó számára már maga a meghatározás is egyértelműen az *argumenta disparatát* és a *contraria* négy alcsoportját jelenti – lásd Ramus logikájának a vázlatát!

³⁰ „Ex Comparatis oritur Metaphora. Est autem Metaphora Tropus, quo unum comparatorum ponitur pro altero. Nonnulli volunt Similium tantum finibus coarctari Metaphoram; sed dantur revera aut saltem dari possunt Metaphorae ex Paribus, licet et illustriores et frequentiores sint illae, quae ducuntur ex Similibus. Metaphora igitur est duplex alia Quantitatis, et in specie parium; alia Qualitatis, et in specie Similium.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.* 30.

³¹ „Metaphora est, quando ex simili significatur simile. Itaque metaphora est ad unum verbum contracta similitudo[...].” RAMUS, *Rhet.* 24. „Omnis similitudo contracta est Metaphora. Vel: in omni Metaphora (translatione) est similitudo contracta.” DIETERICUS, *Inst. Rhet.* 64.; *Epit. Rhet.* 8. „Metaphora est quando vox unius similis ponitur, et alterum simile vel ipsa similitudinis ratio significatur.” PISCATOR, *Rud. Rhet.* 15. „Metaphora est tropus ex simili simile significans[...].” GRAFF, A4 r.

³² „Synecdoche est tropus ex argumentis ortis, quo totum ponitur et pars intelligitur; vel contra pars ponitur et totum intelligitur.” BUZINKAI, *Inst. rhet.* 37.

gozódó szinteken megjelenő további csoportokat. Ez a *compositio*. Itt kerülnek kifejtésre – többek között – a hangzáshoz és a ritmushoz tartozó ismeretek, amint azt a csatolt vázlat szemlélteti.

A *compositio*hoz képest két szinttel lejjebb jelenik meg az *ordo rhetoricus*. Ezzel kapcsolatban hivatkozik Buzinkai Comeniusra. Az *ordo rhetoricus* a megfelelőképpen „feldíszített” szavak elrendezését jelenti. Az általános szabályok ismertetése után a speciális követelmények iránt érdeklődőknek ajánlja figyelmében Buzinkai a *Grammatica Eleganti-aet*.³³

Anélkül, hogy a *compositio* részletekre kiterjedő összehasonlító elemzésbe bocsátkoz-nék, a különbségek érzékeltetésére „generaliter” utalok az eddig hivatkozott munkák megoldásaira. Ramus a *figurae dictionis* bevezetéseként taglalja a *dimensio*, közelebbről a *poeticus* és az *oratorius numerus* mibenlétét. Dietericus részletező retorikájában csak a figurák fajtáit rendszerezi, oratoriája bővebb változatának hazai kiadásáról nincs tudomásunk. Piscator retorikájából ugyancsak hiányzik a hangzás és a ritmus tana, „csontig lefaragott” oratoriájában viszont az *elocutio*-tanban foglalja össze tömören a vonatkozó ismereteket, mint az *ornatusnak* a *grammaticus*, illetve a *poeticus* szinten megragadható komponenseit. A legigényesebbnek – Buzinkai mellett – ismét Graff megoldása tűnik, akinek négy fejezetből álló retorikájában a *tropologia* és a *schematologia* után az *Eupho-nologia* és a *Rhythmologia* következik.

A retorika történetének legváltozatosabb része a figurák csoportosítása. Az egyes faj-ták meghatározása, egymáshoz való viszonyuk és különböző alárendeltségi szintű cso-portokba való besorolásuk az anyag bősége miatt számtalan lehetőséget kínál. Ehhez ké-pest meglepő a szinkretikus retorikákban tapasztalható viszonylagos konszenzus a főbb kérdésekben. Az apróbb részletek vizsgálata természetesen itt is tág teret kínál a part-talanná válás veszélyével fenyegető összehasonlításoknak. Buzinkai schematológiájával kapcsolatban elegendőnek tartom az alábbiakat megjegyezni.

Buzinkai a *dichotomia* szellemében mind a *figurae dictionis*, mind a *figurae sententiae* esetében a két legfőbb csoportot a *primariae* és a *secundariae* figurákban állapítja meg. Re-torikájában Ramus, Piscator és Graff mind a *dictionis*, mind a *sententiae* csoportjában 10–10 figurát tárgyal, amelyek megegyeznek Buzinkai *primariae* figuráival. Ugyanez a helyzet Dietericusszal is, aki azonban részletezőbb retorikájában *Appendix de figuris ampli-ficationum* címmel a *figurae sententiae* után a legfontosabbnak tartott tízből származtath-ató változatokat rendszerezi. Ezek között sok az átfedés Buzinkai *secundariae* figuráival, amelyek egyébként huszonkilencen vannak. A *figurae dictionis secundariae* száma mind-össze huszonnégy.

A retorika második könyvének, az *Actio*nak a vizsgálatától eltekintek, mivel Buzinkai művének mint irodalomelméleti munkának a tárgyalásánál ez az, aminek valóban nincs különösebb jelentősége.

2. Buzinkai Mihály második tankönyve, az *Institutiones Oratoriae* szervesen kapcsoló-dik az elsőhöz, annak kiegészítése, amint az a retorikából és oratoriából álló eloquentia-tanoknál szokásos. Miután a retorikában kimerítően megtárgyalta az *elocutio*hoz tartozó ismereteket és az *actio* legszükségesebb tudnivalóit, az oratoria lényegében az *inventi-ó*ból és a *dispositi*óból áll. Részletesebb az előbbi, terjedelme meghaladja a száz lapot, az utóbbinak mintegy negyven lap jut. Ezekben a fejezetekben található mindaz, ami a ramusi *logika inventio- és dispositio*-tanában nem szerepel, a retorika számára viszont annál fontosabb. A *mémoria* mibenlétének tisztázására egyetlen mondatban kerül sor, a *promulgatio* lényegének kifejtése sem sokkal több egy oldalnál. Ennél Buzinkai vissza-utal a retorikában tárgyalt *actió*ra. Hogy a *memoriáról* miért nem esik túl sok szó, arra a megfelelő helyen visszatérek.

³³ „Ordo rhetoricus[...] est ornata vocum collatio. [...] qui speciales collocationis regulas sci-re cupit, consulat Francisci Sylvi Progyrnasmata; vel si iis careat, inter recentiores Grammatican Elegantie Comenii.” BUZINKAI, *Inst. Rhet.*

Az inventio és a dispositio bármely részének elemzése alkalmat adna annak bizonyítására, hogy Buzinkai – a retorikához hasonlóan – a klasszikus hagyományokra, a rámista logikára és a kortárs retorikai irányzatokra építve milyen igényes, színvonalas rendszert állított fel. A legfontosabbnak mégis azoknak a vonásoknak a kiemelését tartom, amelyek alátámaszthatják állításomat: a század folyamán Magyarországon (ismereteink szerint) kiadott retorikai kézikönyvek közül Buzinkai oratoriájában jelennek meg a leghatározottabban korának újszerű, csak a XVII. századra jellemző törekvései.

A korszak követelményei a humanizmus századaihoz képest fokozatosan megváltoztak. A klasszikus retorikák felelevenítéséből származó ismeretek egyre kevésbé feleltek meg az udvari és a diplomáciai életben vagy akár a polgári társadalomban helytállni akaró szónokoknak, íróknak. Az új igényekhez az elméleti kézikönyveknek is alkalmazkodniuk kellett, ha használható útmutatóul akartak szolgálni a közéleti szerepléshez.

A század egyik igen nagy hatású retorikusa a már említett Vossius. *Szónoklattanának* részletesezőbb változata először 1606-ban látott napvilágot. Munkáját a szerző életében többször átdolgozta, bővítette. Én egy 1630-as leideni kiadáshoz jutottam hozzá.³⁴ Nem állt módomban megállapítani, hogy a továbbiakban idézendő részek vajon már az első kiadásban is benne voltak-e, vagy pedig későbbi kiegészítések eredményei; mindenesetre érdekes véletlen, hogy a szöveg, amit olvastam, éppen az általam vizsgált időszak első évében jelent meg.

Vossius az első három könyvében részletezi az inventio és a dispositio tudnivalóit. Miután a klasszikus ismeretek feldolgozásával végzett, rátér a kortársi igényekre. Kifejti, hogy a körülmények megváltoztak, ennek megfelelően a szónoklattan tudománya is átalakul. Mert még ha valahol minden marad is a régi, akkor is más-más módon szerkesztik beszédeiket az előadók. A tanultakból sok mindent el kell hagynia tehát a szónoknak; hogy mit, arra a bölcsőbbek maguktól is rájönnek. Vossius ezen túlmenően is a segítségükre akar lenni. Leghasznosabbnak azt találja, ha megvizsgálja a kortárs szerzők beszédei és levelei, így derítve ki, miben áll eljárásuk lényege. Így tudja a legkönnyebben bemutatni, milyen módszereket célszerű manapság követni. A következő fejezetekben azt veszi sorra, hogy a klasszikus tanokból nyerhető általános ismereteket hogyan lehet az egyes időszéri témákkal, alkalmakkal kapcsolatban hasznosítani.³⁵

A különböző témákhoz és alkalmakhoz kapcsolódó beszédek tudnivalói teszik ki egy Váradon 1656-ban megjelent kézikönyv, az *Orator extemporaneus* jó kétharmadát.³⁶ A szerző bevezetőjében is utal azokra a körülményekre, amelyek megszabják a szónokokkal szemben támasztandó követelményeket. Elmondja, hogy olyan korban élünk, amelyben el sem kezdődhet, be sem fejeződhet semmi szónoki beszéd nélkül. Mert szónoklatok fogadnak, ha megszületünk, szónoklatok búcsúztatnak, ha meghalunk, és az ünnepi lakomák, a vendégségek, a gyűlések, az összejövetelek és csaknem valamennyi társadalmi megmozdulás szónoklatoktól visszhangzik.³⁷

³⁴ Gerardi Joannis Vossii *Commentariorum Rhetoricorum sive Oratoriarum Institutionum libri sex*... Lugduni Batavorum, 1630. A hat könyv két kötetben jelent meg, így a lapszámozás a másodiknál újra kezdődik. A hivatkozásokban római számmal jelölöm a kötetet.

³⁵ „Quippe, circumstantia mutata, variat hoc artificium: imo, etiam non mutata, alia atque alia tractandi ratio occurrit. Multa igitur a rhetore omittuntur, quae per se vident homines prudentes. Interim ad eam prudentiam comparandum, atque etiam augendum, plurimum illud confert, si praestantium scriptorum orationes atque epistolae retexantur, inque resolutionis artificii spectetur, cur hic aliter, quam ille, argumentum idem vel simile tractarit. Hac ratione consequimur, ut facilius videamus, quae via ac ratio praesenti conveniat temporis.” A továbbiakat bevezető fejezet címe: „De ratione accommodandi illa ad quamlibet materiam, quae generatim hactenus diximus.” Vossius, *Comment. Rhet.* I. 389–390.

³⁶ RMK II. 866; a műről és eredetéről részletesebben: TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus*. Kézirat. Bp., 1991.

³⁷ „[...] illud jam vivimus saeculum in quo Orationibus nihil non inchoatur, nihil non perficitur.

Mindezek ismeretében már könnyen ki lehet találni, mire gondol Buzinkai, amikor könyve elején üdvözlí az olvasót. Szándéka, hogy az általa rendszerezett tanítások alapján az, aki valamennyire járatos a világ dolgaiban és elsajátította a latin nyelvet, bármilyen témáról vagy kérdésről, az alkalomnak megfelelően, meg tudja nyilatkozni (*ex tempore dicere possit*).³⁸ Az „*ex tempore*” kifejezés származéka a kor magyarországi elméleti irodalmában nemcsak az előbb hivatkozott kézikönyv címében szerepel. Bizonyosággal arra, hogy ez a követelmény „a szónoklatok századában” mennyire általános lehetett, idézhetem egy jezsuita segédkönyv címét is: a *Tractatus Chriae, sive ex tempore dicendi compendium* Nagyszombatban jelent meg, 1699-ben.³⁹

Az *Orator extemporaneus* szempontunkból érdekes része jóval terjedelmesebb Buzinkai idetartozó fejezeteinél, meghaladja a 300 lapot. Buzinkai nem közöl hosszú példákat, terjedős kitérőkbe sem bonyolódik; ugyanakkor a lényegre összpontosítva az „*extemporaneus*” szónok számára ismerendő beszédfajtáknak és a hozzájuk kapcsolódó ismereteknek a váradi kiadványénál teljesebb rendszerét adja.

A gyakorlat megkövetelte beszéd típusokat a kor elméleti műveiben a hagyományos *genus*ok keretei közé illesztve tárgyalták. A váradi kézikönyvben három *genus* kerül említésre, de kettő csak érintőlegesen. A *genus deliberativum*ról a két fontosabbnak tartott fajta általános jellemzésénél esik néhány szó. A szerző másfél lapnyi appendixben adja elő, miért nem tartja szükségesnek a *genus judicialéval* foglalkozni. Így a részletesen tárgyalt beszédfajták a *genus demonstrativum* konkrét példáiként szerepelnek.

Buzinkai oratóriájának az inventión belül a két fő része az *argumentumok* és a *genera causarum* feldolgozása. Az utóbbiban mind a négy *genus* helyet kap, mégpedig, amint a mellékelt táblázatból látható, következetesen alkalmazott dichotom bontásban. A *genus didascalicum*ról Buzinkainak nincs egy lapnál hosszabb mondanivalója, a másik háromnak viszont fajtánként mintegy 20–30 lapot szentel.

A *genus demonstrativum*hoz tartozó fajtáknál az *Orator extemporaneus* az előbbiekből következően szükségképpen sokkal részletesebb Buzinkáinál. Míg például Buzinkai egyetlen fejezetben tárgyalja a *Nuptialis*, a *Natalitia* és a *Funebris* orációkat, a másik munkában az utóbbi kettő egy-egy külön fejezet. A házasságkötéshez tartozó beszédeket pedig a szerző szerint legalább négy csoportra kell választani, ennek megfelelően négy fejezet jut rájuk, összesen egy híján száz lap terjedelemben. A szerző még így is el van keseredve, hogy a gyakorlatban élő sokféle beszédfajtahez képest kénytelen ilyen kevés-sel beérni.⁴⁰ Az *Orator extemporaneus*ban szerepel néhány olyan beszéd típus is, amelyik Buzinkáinál nem fordul elő.

Buzinkai oratóriájában viszont a *genus deliberativum* tárgyalása alkalmat ad további nyolc beszéd fajta bemutatására. Ahogy a *genus judicialéra* kerül a sor, Buzinkai lelkiismeretesen végigmagyarázza a *statusok* tanát. A hagyományos felosztás után sorra vesz további ötféle beszédet. Mind ezekből, mind az előbb említett nyolcból a legtöbb megvan Vossiusnál is.

A XVII. században a retorikai kézikönyvekben a *memoriáról* egyre kevesebb szó esik. Már Ramus sem foglalkozott vele, abból a megfontolásból, hogy a logikai *dispositio* szerinti elrendezés az anyag megjegyzését is megkönnyíti. Vossius sem tartja szükségesnek a *memoriát* a szónoklattanokban. Idézett művében elmondja, hogy nincs igazuk azoknak, akik a retorika negyedik részének a *memoriát* tartják. Egész más dolog ugyanis előírni a

Nam et nascentes nos Orationes excipiunt et mortuos deducunt, et mensae, hospitium, fora, congressus, ac singuli fere motus Orationibus personant[...].” *Orat. ext.* 134.

³⁸ „Praecepta ex universo bene dicendi agro, necessaria et perspicua selegimus, ita, ut quis medicorum rerum cognitione, et Linguae Latinae peritia instructus, de quolibet Themate, seu Quaestione, ex tempore, dicere possit.” *Inst. Orat. Lectori benevolo salutem*.

³⁹ RMK II. 1977.

⁴⁰ „Tanta est Orationum prodigalitas, quibus Nuptias exornant hocce seculo, ut in Catalogom redigere fere operosum sit. De quadruplicibus hic agere tantum est animus; nempe de Sponsalitiis, de Nuptialibus et Epithalamicis, deque Munerum Oblatoriis.” *Orat. ext.* 176.

szónoknak, hogy véssé az emlékezetébe, amit mondani fog, és más kifejtteni az emlékezőtehetség csiszolásának a szabályait. A szónoklat mestere elegendő, ha figyelmeztet az előbbire; az utóbbi pedig a *mnemonikon*nak, az emlékezés tudományának a feladata. Ezért nem azoknak a gyakorlatát helyteleníti, akik az emlékezés tudományából csempésznek be valamiké a retorikába. Úgy véli, azok tévednek, akik a memoriát az ötrészes retorikába illő, önálló részként említik.⁴¹ A korban valóban népszerűek voltak az emlékeztetés és a folyamatot segítő kézikönyvek, és akadtak olyan retorikák is, amelyek hasznosítottak valamit belőlük. Medgyesi Pál egy hivatkozott forrása, John Clark is merített egy népszerű angol „emlékeztetéstől”.⁴²

Ezek után nem csodálkozhatunk rajta, ha Buzinkai, akit – mai kifejezéssel – inkább az irodalomelméleti fogalmak rendszerezése érdekelt, nem szándékozott elmerülni egy másik segédtudomány kérdéseiben. Mindössze annyit említ meg, hogy a memoria az a módszer, amelyik lehetővé teszi a beszéd emlékeztetését.⁴³

Összefoglalva a Buzinkai Mihály két könyvének vizsgálatából adódó következtetéseket, hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző a korszak legjobban felkészült és legigényesebb hazai elméletírói közé tartozik. Két munkája egymással szerves egységet alkot. A kor profán retorikájának teljes körű, ugyanakkor részletekbe menő feldolgozását adják, tudományos alaposág tekintetében meghaladják a korban Magyarországon kiadott külföldi és hazai szakmunkákat. Az áttekinthető felépítés és az igényes megfogalmazás mellett legfőbb erényük a ramusi logikának a legapróbb részletekig menő következetes alkalmazása, valamint a szinkronitás a kor szükségleteivel.

A kritikátörténetben betöltendő előkelő hely elfoglalásához a fentiek akkor is elegendők lennének, ha Buzinkai minden megoldását, gondolatát más forrásból merítette volna. Nem túlzás azt állítani, hogy a korban százával forogtak közkézen a különböző összefoglalók. Lehetséges, hogy nálunk is jelentek meg olyan kézikönyvek, amelyekről ma már nincs tudomásunk; hogy a külföldi kiadványok közül a holland egyetemen is megfordult Buzinkai hányat olvasható, igen nehéz volna rekonstruálni. Az azonban az összehasonlításoknál figyelembe vett munkák alapján is kiderül, hogy egy retorikai rendszert még egy irányzaton belül is nagyon sokféleképpen fel lehet állítani. A szerző színvonalára éppen a részletkérdések vizsgálatából lehet következtetni.

A tapasztalatok alapján joggal feltételezhetjük, hogy Buzinkai az igényes válogatást egyéni szempontjai szerint végezte. Bizonyosak lehetünk benne: a másoktól készen átvett megoldások mellett – amelyek egységgé komponálása önmagában is alkotó tevékenység – önálló gondolatai is helyet kaptak a nagy szintézisben. A kor szokásai által megkövetelt kötelező szerénykedések közepette Buzinkai bizonyára nem utalt volna saját elképzeléseire, ha olyanok nem kerültek volna bele műveibe. Retorikájának ajánlásában ugyanis ezt írja: „Úgy vélem, egyetlen józan belátású ember sem kell hibámul felrója, amit tettem. Arra törekedtem, hogy hasznára váljak a tanítványaimnak. Őket nekem kell oktatni és tanítani, mert sok mindenhez nem jutnak hozzá, az értékes szerzők műveit sem érthetik el. Azokból az ismeretekből, amelyeket mások írásaiban olvastam és tanulmányoztam, bizonyos dolgokat pontosan átvettem, másokat pedig röviden összefoglaltam.

⁴¹ „Falluntur interim, qui memoriam statuunt quartam Rhetorices partem. Nam longe aliud est praecipere oratori, ut memoriter dicat; aliud tradere praecepta firmandae memoriae. Prius illud Rhetoris est monere. Posterius hoc ad artem pertinet mnemonikon: quae cum memoriam dirigit, ac perficiat, oratori quidem utilissima est... Nec propterea improbandum est eorum studium, qui aliqua de hac in Rhetoricis delibant; sed eos falli putamus, qui in quinquepartita sua hujus artis divisione etiam memoriae meminerant, quasi justa ac segrega esset pars hujus facultatis.” Vossius, *Coment. Rhet.* II. 502.

⁴² *Formulae Oratoriae... auctore Johanne Clark. 1627.* Clark forrása: *Johannis WILLISII, Mnemonica, sive Reminiscendi Ars.* Londini, 1618; angol változata: *The Art of Memory.* London, 1621.

⁴³ „Memoria est facultas, integrum Orationis systema comprehendendi [...]” Buzinkai, *Inst. Orat.* 152.

Mindezeket alaposabban feldolgozva (*methodo accuratior*) adtam tovább, és valamicskét még a sajátomból (*ex proprio*) is hozzátettem, végül kiadtam.”⁴⁴ Hogy mi a „methodus accuratior”, azt az összehasonlításokkal igyekeztem megmutatni. Az „ex proprio” vizsgálatát a korból ismert hazai kiadványok körén túlmenően kiterjeszteni a korszak magyar kritikátörténetének szempontjából nem feltétlenül szükséges.

A szerző eredetiségére nézve tehát elégedjünk meg azzal a feltételezéssel, hogy Buzinkai Mihály kiemelkedő teljesítménye bizonyára nem csekély mértékben használ fel önálló gondolatokat is. Ami viszont a két könyvnek a kor ismert magyar elméleti irodalmában betöltött szerepét illeti, már nem csak hipotetikusán fogalmazhatunk. Megállapíthatjuk, hogy irodalomelmélet-történetünkben Buzinkai munkáiban egyesül a XVI. és a XVII. század retorikai iskoláinak legfőbb erőssége: még ragaszkodik (néha szinte a rigorozitásba hajló szigorúsággal) a ráizmushoz, amelynek népszerűsége néhány évtized múlva Magyarországon is hanyatlani kezd; egyszerűs mind a barokk századára jellemző módon alkalmazkodik a kortárs közelet gyakorlati követelményeihez.

FÜGGELEK

1. táblázat

Petrus Ramus

Dialecticae libri duo

Liber primus – De Inventione

Argumenta artificialia (Azok a tekintetek amelyek a dolgokban ugyan benne találtnak)

Argumenta prima (Magukon valamit jegyző tekintetek)

– Argumenta simplicia (Egyes tekintetek)

– Argumenta consentanea (Megegyezők)

– Causae (Okok)

– Efficiens (Szerző ok – amitől a dolog van)

– Materia (Amiből valamely dolog áll)

– Forma (Amiben a dolognak valósága áll)

– Finis (Amiért a dolog vagyton)

– Effectus (Oly dolog, mely az okokból lött)

– Subjectum (Amelyhez valami adatik)

– Adjunctum (Amely valamihez adatik)

– Argumenta dissentanea (Meghasonlók)

– Diversa (Különbözők – csak tekintettel különböznek)

– Opposita (Ellenkezők – voltaképpen különböznek)

– Disparata (Egy dolog sokkal ellenkezik)

– Contraria (Egy dolog csak eggyel ellenkezik)

– Affirmantia

– Relata (Ellenkezőnek, de egymástól függenek)

– Adversa (Szüntelen ellenkezőnek egymással)

– Negantia

– Contradientia

– Privantia

– Argumenta comparata (Egybe vettett tekintetek)

– Comparatio in quantitate (Mennyiségükben való egybevetetés)

⁴⁴ „Opinor[...] neque mihi, ab ullo cordato, institutioni et disciplinae meae commissae: variae avocatae: bonisque Authoribus destitutae Juventutis utilitati consulto, quod eorum, quid in aliorum Scriptis legi et observavi, nonnulla resecuerim; nonnulla vero breviter complexus fuerim; methodo accuratius donaverim; iisque etiam ex proprio aliquid adjecerim, et tandem in lucem ediderim, vitio verti debet.”

- Paria (Egyarányúak)
- Imparia (Nem egyarányúak)
 - Maius (Nagyobbak)
 - Minus (Kisebbek)
- Comparatio qualitate (Minéműségükben való egybevetetés)
 - Similes (Hasonlók)
 - Dissimiles (Nem hasonlók)

Argumenta a primo orta (Melyek az idefel valóktól vesznek erőt)

- Coniugata (Egyeredetűek)
- Notatio (Névnek megmagyarázása)
- Distributio (Elosztás)
 - ex causis
 - ex affectis
 - ex subjectis
 - ex adiectis
- Definitio (Meghatározás)
- Descriptio (Leírás)

Argumenta inartificialia (Amely tekintetek a dolgokon kívül vannak)

- Testimonium (Bizonyosság)
 - Divinum (Isteni)
 - Humanum (Emberi)

Liber secundus – De Iudicio

2. táblázat

Buzinkai Mihály

Institutionum Rhetoricarum libri duo

Liber primus – De Elocutione

Pars prima – De Tropis

Affectiones – generales

- Verecundia
- Aptitudo
- speciales
 - Catachresis
 - Hyperbole
 - Allegoria

Species – Ex Argumentis Consentaneis: Metonymia

- Ex Argumentis Absolute Consentaneis: Metonymiae Absolute Consentaneae
 - Causae
 - Rem Incipientes
 - Metonymia Causae Efficientis
 - Metonymia Causae Materiae
 - Rem Perficientes
 - Metonymia Causae Formae
 - Metonymia Causae Finis
 - Causati (Effecti)
 - Effecti
 - Materiati
 - Formati
 - Finiti
- Ex Argumentis Modo quodam Consentaneis: Metonymiae Modo quodam Consentaneae

- Subjecti
- Adjuncti
- Ex Argumentis Dissentaneis: Ironia
- Ex Argumentis Comparatis: Metaphora
 - Ex Similibus: Metaphora Qualitatis
 - Ex Paribus: Metaphora Quantitatis
- Ex Argumentis Ortis: Synecdoche
 - Partis
 - Totius

Pars secunda — De Schematibus seu Figuris

Affectio communis: Compositio

- Compositio Prima
 - Junctura
 - Sonus literarum
 - Syllabarum multitudo
 - Ordo Rhetoricus
- Compositio Orta
 - Periodus
 - Regularis
 - Irregularis
 - Numerus Rhetoricus

Species — Figurae Dictionis

- Primariae
 - Epizeuxis, Anadiplosis, Climax, Anaphora, Epistrophe, Simploce, Epanalepsis, Epanodos, Paronomasia, Polypoton.
- Secundariae
 - Antanaclasis, Ploce, Synonymia, Exergasia, Tautotes, Paregmenon, Antitheton, Antimetathesis sive Commutatio, Antistrophe, Synoiciosis seu Communicatio, Oximoron, Isocolon, Parison, Hendyadis, Tmesis, Synthesis, Homoeocatalecton, Parechesis, Erotesis, Parembolle, Parenthesis, Synanthesis, Hypallage, Hysterologia.
- Figurae Sententiae
 - Primariae
 - Logistica
 - Exclamatio, Apostrophe, Prosopopoeia, Epanorthosis, Apopsiopsis.
 - Dialogistica
 - Addubitatio, Communicatio, Occupatio, Permissio, Concessio.
 - Secundariae
 - Auxesis, Digressio, Transitio, Ratiocinatio, Aetiologia, Periphrasis, Extenuatio, Rejectio, Translatio, Dialogismus, Definitio, Distributio, Congeries, Diatyposis, Hypotyposis, Exemplum, Imago, Comparatio, Collatio, Inopinatum, Paramologia, Paradiastole, Antipophora, Crama, Gnome seu Sententia, Noema, Topographia loci, Chronographia temporis, Prosopographia personae.

Liber secundus — De Actione

- Moderatio vocis: Pronunciatio
- Moderatio corporis: Gestus

De Oratione formanda

De Rebus

De Inventione

- De Themate
- De Argumentis
 - Loci Inventionis
 - Generales
 - Notionales sumuntur ex Argumentis Logicis: Consentaneis, Dissentaneis, Comparatis, Ortis et Testimonio
 - Reales sumuntur ex disciplinis realibus: Pium et Justum, Honestum, Utile, Jucundum, Necessarium, Possibile, Facile, Futurum, Factum, Magnum, et horum contraria
 - Speciales accomodantur:
 - singulis Argumenti Oratorii speciebus
 - singulis Causarum generibus
 - Species Argumenti Oratorii
 - Docentia (Logica)
 - Delectantia (Ethica)
 - Moventia (Pathetica)
- De Causis — Genera Causarum
 - Genus Institutionis
 - Didascalicum
 - Genera Actionis
 - Extra forum
 - Genus Demonstrativum
 - Oratio Panegyrica
 - Oratio Nuptialis, Natalitia ac Funebris
 - Oratio Gratulatoria, Gratiarum Actione et Lamentatoria
 - Oratio Apobateria, Epibateria et Propemptica
 - Genus Deliberativum
 - Oratio Monitoria, Commendatoria, Concitatoria et Conciliatoria
 - Oratio Adhortatoria et Dehortatoria
 - Oratio Consolatoria
 - Oratio Petitoria
 - In foro
 - Genus Judiciale
 - Status hujus generis
 - Status Conjecturalis
 - Status Definitivus
 - Status Qualitatis
 - Juridicialis
 - Absolutus
 - Assumptivus
 - Legalis
 - Ambiguitatis
 - Scripti et Sententiae
 - Antinomiae
 - Ratiocinationis
 - Status Quantitatis

- Generi Judiciali subjiuntur Orationes Invectiva, Objurgatoria, Expostulatoria, Exprobatoria et Deprecatoria.

De Dispositione

- In Genere
 - Collocatio
 - Connexio
- In Specie (Partes Orationis)

Narratio, Propositio, Confirmatio, Confutatio, Peroratio

De Verbis

- Puritas orationis
- Perspicuitas et Ornatus
- Copia et Aequabilitas

De Oratione formata

De Memoria et Promulgatione